

داستان‌های پشت پرده

(تمثیل در داستان کوتاه معاصر ایران)

آرش آذرپناه

نیمه

سرشناسه: آذرپناه، آرش، ۱۳۵۹

عنوان قراردادی:

عنوان و نام پدیدآور: داستان‌های پشت پرده: تمثیل در داستان کوتاه معاصر ایران/آرش آذرپناه.

مشخصات نشر: تهران: نشر نیماژ، ۱۳۹۵

مشخصات ظاهری: ۳۸۰ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۶۷-۴۰۲-۸

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیپا

موضوع: تمثیل Allegory

موضوع: داستان‌نویسی. Fiction -- Authorship

نوع: استان کوتاه Short story

رده ی کنگره: ۱۲۹۶ آ ۴ ا ۸ ت / PN ۵۶ رده‌بندی دیویی: ۸۰۹/۹۱۵

ماره‌ی کتاب‌شناسی ملی: ۴۹۵۴۸۶۷

آرش آذرپناه

داستان‌ها، پشت پرده

(تمثیل در داستان کوتاه معاصر ایران)

نشر: نیماژ

صفحه‌آرا: یاسمین حشدری / طراح جلد: محمد پانی مقدم

لیتوگرافی: ترنج / چاپ و صحافی: رفاه

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۷ / تیراز: ۵۰۰ نسخه

ISBN: 978-600-367-402-8

نشر
نیماژ

فروشگاه مرکزی: خیابان کریم‌خان زند، خیابان خردمند جنوبی، نبش کوچه‌ی یگانه.

کتاب‌فروشی فراموشی / تلفن: ۸۸۸۴۲۰۶۰

فروشگاه: خیابان شریعتی، نرسیده به خیابان دولت، شماره ۱۵۷۱

تلفن: ۲۲۶۰۲۵۵۵

دفتر مرکزی: خیابان انقلاب، خیابان فخر رازی، خیابان شهدای ژاندارمری،

شماره ۸۸ تلفن: ۶۶۴۱۱۴۸۵

حق چاپ و نشر انحصاراً محفوظ است

اینستاگرام: Nimajpublication

Site: www.nimaj.ir Email: nashr.nimajh@gmail.com

۰۹۱۹۵۱۴۴۱۰۰

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۸
فصل نخست: تاریخچه‌ی داستان کوتاه و تعریف آن	۱۳
۱. تاریخچه‌ی داستان کوتاه	۱۵
۲. روش‌های داستان کوتاه و تعریف آن	۱۸
فصل دوم: تمثیل و ویژگی‌های آن	۲۹
۱. تعریف و ویژگی‌های تمثیل	۳۱
۱-۱ مفهوم تمثیل: مثابه‌ی الگوری در بلاغت غربی	۳۱
۲-۱ مفهوم تمثیل: بلاغت سنتی فارسی	۳۳
۳-۱ مفهوم تمثیل: مثالی یک ساختار روایی-داستانی دولایه	۳۴
۴-۱ دولایگی تمثیل و نسبت معنایی تمثیلی با صورت روایت آن	۳۸
۵-۱ ساختار زیباشناسانه‌ی صورت تمثیل به مثابه‌ی ساختی مستقل از معنای تمثیلی	۴۱
۶-۱ مفهوم تمثیل به مثابه‌ی یک ساخت روایی و وابستگی آن به عنصر روایت	۴۳
۷-۱ ساختار تمثیل و ژرف ساخت آن در مناسبات با مفاهیمی مانند استعاره، نماد و تشبیه	۴۴
۸-۱ انواع ساخت‌های تمثیلی بر اساس واحدهای نمادین درون متن تمثیل	۴۸
۹-۱ تمایز مفهوم تمثیل با مفاهیمی مانند سبک، مکاتب ادبی	۵۱
۱۰-۱ ابهام در روایت تمثیلی	۵۲
۲. گونه‌شناسی تمثیل	۵۵
۱-۲ درآمدی بر انواع تقسیم‌بندی و گونه‌شناسی تمثیل و پیشینه‌ی آن	۵۵
۲-۲ حکایت تعلیمی- تمثیلی انسانی یا پارابل	۶۲
۳-۲ افسانه‌ی تمثیلی حیوانات یا فابل	۶۵
۴-۲ تمثیل رمزی	۷۲
۵-۲ تمثیل رؤیا	۹۰
۳. تفاوت تمثیل با صناعات نزدیک به آن	۹۳
۱-۳ تفاوت تمثیل روایی با مثل و ارسال‌المثل	۹۳
۲-۳ تفاوت تمثیل با تشبیه تمثیلی	۹۵
۳-۳ تفاوت تمثیل با استعاره و استعاره‌ی تمثیلی	۹۸

۳-۴	تفاوت تمثیل با کنایه	۱۰۲
۳-۵	تفاوت تمثیل با نماد یا رمز	۱۰۳
۳-۶	تفاوت سخن رمزی با داستان تمثیلی رمزی	۱۱۱
۴	دلیل و اهداف به کار بردن تمثیل در آثار ادبی	۱۱۴
۴-۱	وجود سنت تمثیلی	۱۱۴
۴-۲	ملموس کردن امر حسی و انتزاعی	۱۱۶
۴-۳	پنهان نگاه داشتن معنا با توسل به تمثیل	۱۱۷
۴-۴	هدف اقناعی تمثیل	۱۱۹
۴-۵	هدف‌های زیباشناختی تمثیل در ادبیات تمثیلی معاصر	۱۲۳
۴-۶	چندبُعدی کردن اثر ادبی به کمک تمثیل	۱۲۶
فصل ۴: تألیف و ترجمه، تمثیل و درآمدی بر تمثیل‌گرایی در داستان کوتاه معاصر فارسی ۱۲۹		
۱	پیشینه‌ی تمثیل در ریشه‌های تاریخی آن	۱۳۱
۱-۱	ریشه‌های تمثیل در ادبیات کلاسیک ایران	۱۳۱
۱-۲	تمثیل در کتب ادبی فارسی	۱۳۸
۳-۳	تأملی در باب تألیف، تمثیل و قصص کتابهای آسمانی	۱۴۱
۳-۴	ریشه‌های تمثیل در روایات فرهنگ عامه	۱۵۲
۳-۵	نگاهی اجمالی به پیشینه‌ی تمثیل در ادبیات مکتوب فارسی	۱۵۴
۲	تفاوت روایت‌های تمثیلی در داستان معاصر با تمثیل در ادبیات کهن	۱۶۲
۲-۱	تفاوت ساختار روایی تمثیل‌های ادبیات کهن و ادبیات داستانی معاصر	۱۶۳
۲-۲	تفاوت در مضمون و واقع‌نمایی در تمثیل‌های ادبیات کهن و ادبیات داستانی معاصر	۱۷۷
۳	درآمدی بر گونه‌شناسی داستان کوتاه تمثیلی معاصر	۱۸۳
فصل چهارم: داستان‌های تمثیلی سیاسی ۱۸۷		
۱	درآمدی بر پیشینه‌ی داستان تمثیلی سیاسی	۱۸۹
۲	داستان‌های تمثیلی سیاسی رئالیستی (واقع‌گرایانه)	۱۹۵
۳	داستان‌های تمثیلی سیاسی سوررئالیستی	۲۰۷
۴	داستان‌های تمثیلی سیاسی مبتنی بر رئالیسم جادویی	۲۲۱
۵	داستان‌های تمثیلی سیاسی طنزآمیز	۲۳۰
۶	داستان‌های تمثیلی سیاسی مبتنی بر ساختار حکایت (قصه‌وار)	۲۳۵

۶-۱	تمثیل‌های سیاسی حکایت‌وار انسانی	۲۳۸
۶-۲	تمثیل‌های سیاسی حکایت‌وار حیوانی	۲۴۲
۲۴۵	فصل پنجم: داستان‌های تمثیلی اجتماعی	
۱	درآمدی بر پیشینه‌ی داستان تمثیلی اجتماعی	۲۴۷
۲	داستان‌های تمثیلی اجتماعی رئالیستی	۲۵۰
۳	داستان‌های تمثیلی اجتماعی مبتنی بر رئالیسم جادویی	۲۷۸
۴	داستان‌های تمثیلی اجتماعی حکایت‌وار	۲۸۷
۲-۱	تمثیل اجتماعی حکایت‌وار انسانی	۲۸۷
۲-۲	تمثیل اجتماعی حکایت‌وار حیوانی	۲۸۹
۵	داستان‌های تمثیلی اجتماعی طنزآمیز	۳۰۰
۳۰۳	فصل ششم: داستان‌های تمثیلی فلسفی و اندیشه‌محور	
۱	درآمدی بر پیشینه‌ی داستان‌های تمثیلی فلسفی، عرفانی و مذهبی (تمثیل اندیشه‌محور)	۳۰۵
۲	داستان‌های تمثیلی فلسفی رئالیستی	۳۰۹
۳	داستان‌های تمثیلی فلسفی سوررئالیستی	۳۱۶
۴	داستان‌های تمثیلی فلسفی حکایت‌وار	۳۲۱
۳۲۵	فصل هفتم: داستان‌های تمثیلی اسطوره‌ای - تاریخی	
۱	درآمدی بر پیشینه‌ی داستان‌های تمثیلی تاریخی و اسطوره‌ای	۳۲۷
۲	داستان‌های تمثیلی مبتنی بر روایت تاریخی	۳۲۹
۳	داستان‌های تمثیلی مبتنی بر روایت اسطوره‌ای	۳۴۰
۳۴۹	فصل هشتم: داستان‌های تمثیلی روان‌شناختی	
۱	درآمدی بر پیشینه‌ی داستان‌های تمثیلی روان‌شناختی	۳۵۱
۲	داستان‌های تمثیلی روان‌شناختی واقعگرا	۳۵۲
۳	داستان‌های تمثیلی روان‌شناختی مبتنی بر سوررئالیسم و رئالیسم جادویی	۳۶۱
۴	داستان‌های تمثیلی روان‌شناختی طنزآمیز	۳۶۴
۳۶۶	نتیجه‌گیری و بررسی آماری	
۳۷۳	منابع و مآخذ	

پیش‌گفتا

تمثیل و تمثیل‌پردازی یکی از کهن‌ترین و گسترده‌ترین شیوه‌های داستان‌گویی در جهان است. اساطیر و قصه‌های افسانه‌ای و اسطوره‌ای را می‌توان نخستین داستان‌های تمثیلی در جهان نامید. بعد از اساطیر، باید از کتاب‌های آسمانی به‌عنوان یکی از سرچشمه‌های مهم تمثیل‌پردازی یاد کرد. کتاب‌های آسمانی انباشته از داستان‌ها و موقعیت‌هایی تمثیلی‌اند که در معنای باطنی خود، اندیشه‌ای الهی و روحانی یا پیامی اخلاقی و تعلیمی را القا می‌کنند. نخستین نمایش‌های تمثیل‌پردازی نیز به تقلید از این الگوها تلاش کردند آگاهانه تمثیلی بیافرینند تا با رساله عقاید و اندرزهای تعلیمی خود را به شکلی غیر مستقیم، اما ملموس‌تر به مخاطب منتقل کنند.

با این وصف تمثیل‌پردازی در دوران معاصر از اهداف تعلیمی و اندرزگویانه‌ی کهن دور شده است و در کارکردی دیگرگون، به جای این‌که لایحه‌ی معنایی خود را برای مخاطب، ملموس کند تا پیام اخلاقی و انتزاعی‌اش را آشکار کرده باشد، تلاش می‌کند معنای تمثیلی را در زیر روایت ظاهری پنهان نماید. اهداف سیاسی، اجتماعی و عقیدتی تمثیل‌پردازی را در قرون وسطا و در ایران پس از مشروطه، می‌توان هدف‌های تازه‌ی تمثیل در مقایسه با تمثیل‌های کهن دانست؛ به این‌سان تمثیل کارکرد اقناعی و پندآموز خود را در تمثیل تعلیمی به نفع نجات تمثیل‌پردازی از قهر حاکمان در تمثیل

سیاسی و اجتماعی، کنار می‌گذارد. این تمثیلی که برخلاف تمثیل پردازیِ اقصاعی و تعلیمی در حکایت‌های اخلاقی و افسانه‌های حیوانات، خاصیت پنهان‌سازی دارد، همان تمثیلی است که در سنت تمثیل‌پردازی در غرب با عنوان «الگوری» خوانده می‌شود و جایگاه پرداخت و بیان آن یک روایت منثور داستانی است. بنابراین اولین ویژگی یک تمثیل در معنای الگوری- که محور بحث این پژوهش در داستان کوتاه است- خاصیت روایی آن یا داشتن یک روایت داستانی است؛ روایت داستانی‌ای که در زیرتسمه‌ها، ظاهرِ خود یک معنا و مفهوم باطنی نهفته دارد. در یک الگوری یا تمثیل رمزی هر عنصر، اشیاء، روایت، نمادی از یک مابه‌ازای بیرونی است، در نتیجه با جایگزینی مابه‌ازاهای بیرونی به جای واحدهای نمادین درون متن، مفهوم درونی یا تمثیلی داستان به دست می‌آید. درحقیقت این واحدهای نمادین در ارتباطی هماهنگ و اندام‌وار با یکدیگر ساخته شده‌اند تا تمثیل داستان را می‌سازند.

در ایران پس از انقلاب مشروطه گرایش جامعه به نشر و به‌ویژه نشر ساده‌ی روزنامه‌ای، زمینه‌ساز ورود ژانر غربی داستان کوتاه به ایران می‌شود. بنابراین گرایش تمثیل‌آوری، از شعر به داستان کوتاه منتقل می‌شود و از این رو به مدد روایت‌محوری، به الگوری غربی نزدیک می‌گردد. میرزا فتحعلی آخوندزاده در داستانی با عنوان «حکایت یوسف شاه» نخستین تمثیل سیاسی را در قالب داستانی حکایت‌مانند به زبان ترکی می‌نویسد؛ اما اولین داستان‌های کوتاه، تمثیلی در ایران را می‌توان از میان آثار صادق هدایت برگزید. پس از آن تمثیل‌پردازی در داستان کوتاه ایران به صورت یک سنت داستانی تا به امروز ادامه می‌یابد.

این پژوهش اگرچه به تحلیل داستان‌های کوتاه تمثیلی فارسی تا ۱۳۷۰ می‌پردازد، اما در آن تلاش شده‌است تا ابتدا مفهوم دقیقی از تمثیل و انواع آن تبیین شود و تمایز آن، به عنوان وجهی روایی، با مثل و اسلوب معادله عیان گردد؛ از این رو پس از بررسی تمام تعریف‌ها از مفهوم تمثیل در بلاغت اسلامی و غربی، پیشینه‌ی کاربرد آن نیز بررسی شده‌است. همچنین انواع تمثیل به لحاظ ساختاری در این نوشتار بررسی شده و در این راه تمام منابع اصلی تقسیم‌بندی تمثیل به زبان فارسی دیده و نقد شده‌اند. جز

این، تمایز مفهوم تمثیل با مفاهیم نزدیک به آن مثل نماد، تشبیه و استعاره به طور کامل تبیین و به بحث گذاشته شده است.

رویکرد این پژوهش به دسته‌بندی داستان‌های کوتاه تمثیلی، از سال ۱۳۰۰ تا ۱۳۷۰، هم به لحاظ مضمون تمثیل و هم به لحاظ ساختار تمثیلی آن‌ها است. برای بررسی و تفسیر تمثیل در داستان‌های کوتاه معاصر ضرورت داشت ابتدا نوعی گونه‌شناسی محتوایی از تمثیل برای داستان‌ها ارائه دهیم؛ زیرا در تفسیر لایه‌ی تمثیلی یک داستان کوتاه باید به کشف معانی نهفته در پشت روایت ظاهری‌اش بپردازیم و مضمون نهایی آن را تحلیل و آشکار کنیم. جز این، مشکلی دیگر که برای دسته‌بندی ساختاری داستان‌های تمثیلی فارسی وجود دارد، هم‌پوشانی قابل توجه در ساخت تمثیلی داستان‌هاست؛ مثلاً یک داستان تمثیلی با ساخت مبتنی بر طنز در داستانی با ساخت رالیست با ساخت فراواقع‌گرایانه نیز می‌تواند بگنجد. از این‌رو در صورت دسته‌بندی ساختاری برای بررسی داستان‌ها در هر فصل مجزاً، باید یک داستان واحد را مرتباً در دو فصل بگنجانیم. به همین سبب رویکرد پژوهش بر تلفیق نوعی دسته‌بندی مضمونی با ساختاری قرار گرفته است. به این ترتیب داستان‌های تمثیلی نخست به لحاظ مضمون طبقه‌بندی شدند و هر فصل به یک مضمون تمثیلی واحد اختصاص یافته است؛ مثلاً داستان‌های دهیم با لایه‌ی تمثیلی سیاسی در یک بخش و داستان‌های تمثیلی فلسفی در فصل دیگری قرار گرفته‌اند. سپس داستان‌های مربوط به هر مضمون تمثیلی به لحاظ ساختاری نیز دسته‌بندی شده‌اند؛ مثلاً یک داستان تمثیلی سیاسی می‌تواند یک داستان واقع‌گرایانه، یک واقع‌گرایانه یا داستانی حکایت‌وار به شمار بیاید. به این ترتیب، داستان‌های تمثیلی معاصر هم بر اساس ساختار و هم بر اساس مضمون تمثیلی طبقه‌بندی و بررسی شده‌اند. در وهله‌ی اول داستان‌ها از نظر مضمون تمثیلی‌شان به صورت زیر دسته‌بندی شده‌اند:

۱- داستان‌های تمثیلی سیاسی

۲- داستان‌های تمثیلی اجتماعی

۳- داستان‌های تمثیلی فلسفی و اندیشه‌محور

۴- داستان‌های تمثیلی اسطوره‌ای-تاریخی

۵- داستان‌های تمثیلی روان‌شناختی

سپس داستان‌های مرتبط با هر مضمون تمثیلی به لحاظ ساخت روایت، بررسی و تقسیم‌بندی شده‌اند. هر داستان تمثیلی ممکن است از نظر ساخت روایت تمثیلی، واقع‌گرا یا سوررئالیستی یا مبتنی بر رئالیسم جادویی باشد. همچنین امکان دارد که روایت را میز داشته یا مبتنی بر ساختار قصه‌های تمثیلی کهن باشد که اصطلاحاً به آن داستان تمثیلی حکایت‌وار می‌گوییم؛ مانند داستان‌هایی که با راوی یا شخصیت حیوان روایت می‌شوند. باید یاد داشت کرد که داستان تمثیلی به لحاظ ساختاری ممکن است ساخت اسطوره‌ای نیز داشته باشد؛ اما چون آن را با عنوان تمثیل اسطوره‌ای در دسته‌بندی مضمونی داستان تمثیلی لحاظ نکرده‌ایم، در تقسیم‌بندی ساختاری تکرار نشده است.

نکته‌ی آخر این که داستان‌های تمثیلی، بعضاً به طور مطلق سیاسی یا به طور مطلق اسطوره‌ای یا اجتماعی یا... نیستند. به داستان تمثیلی ممکن است در مفهوم درونی و تمثیلی خود در عین داشتن سوییجه‌ی سیاسی، مضمین اجتماعی نیز داشته باشد. یا یک تمثیل با مضمون اجتماعی امکان دارد به لحاظ ساخت تمثیل، ساختار روایی اسطوره‌ای نیز داشته باشد. همچنین یک داستان تمثیلی روان‌شناختی ممکن است هم‌زمان با مضمونی فلسفی و اجتماعی نیز هم‌پوشانی پیدا کند. با این‌که آن‌چه در این پژوهش سبب می‌شود یک داستان تمثیلی در یکی از این دسته‌ها یا مضمونی قرار گیرد، وجه غالب مضمون تمثیلی آن است. با این حال اگر یک تمثیل سیاسی، مثلاً دارای رگه‌های آشکار یک مفهوم اسطوره‌ای نیز باشد قطعاً به این هم‌پوشانی بر سر دو بخش اشاره شده است. به این ترتیب تفسیرهای متعدد تمثیلی از یک داستان نیز در متن این پژوهش ارائه می‌شود. ضرورت چنین پژوهشی، در فضایی که بسیاری از آثار داستانی تمثیلی معاصر سال‌ها پیش فراموش شده‌اند و برخی از منابع مشتمل بر این داستان‌های کوتاه در دسترس نیستند، انکارناپذیر به نظر می‌رسید. پژوهش‌های صورت گرفته درباره‌ی تمثیل‌پردازی تاکنون با تکیه بر ادبیات کلاسیک و عمدتاً بر مبنای ادب منظوم صورت گرفته است. کتاب آینه‌ی معنی از اکبر شامیان و داستان‌های

تمثیلی-رمزی فارسی از محمد پارسا نسب که مفصل‌ترین پژوهش‌های تخصصی در باب ادبیات تمثیلی‌اند گواهی بر این مدعا به شمار می‌روند. همچنین، تحلیل داستان‌های تمثیلی معاصر فارسی امکان تازه‌ای را در اختیار مخاطبان داستان قرار می‌دهد تا آنان را با نوعی خوانش تازه از داستان کوتاه معاصر آشنا کند. توجه به تمثیل در زیر لایه‌ی ظاهری داستان‌ها، حتی در داستان‌هایی که قصه‌ای خودبسنده دارند یا واقع‌گرا هستند، ظرفیت تازه‌ای را در اختیار علاقه‌مندان داستان معاصر می‌گذارد تا با روکرد تازه‌ای به سراغ خوانش جدیدی از بخشی از ادبیات منثور معاصر ایران بروند؛ بخشی که تاکنون قسمت عمده‌اش مانند کوه یخ، همچون خود مفهوم تمثیل در زیر روایت داستان ماهری، پنهان بوده و مغفول مانده است. بیش از این، بسیاری از داستان‌های کوتاهی که در این پژوهش مورد تحلیل قرار گرفته‌اند داستان‌هایی به‌غایت دشواریاب و دشوار هستند. داستان‌های رضا دانشور، اسلام کاظمیه و برخی از تمثیل‌پردازان دیگر در این دهه سال قبل در تیراژه‌هایی بسیار اندک منتشر شده‌اند؛ شناسایی و جمع‌آوری چنین منابعی در طی بیست سال و از دوران نوجوانی نگارنده صورت گرفته است. از این رو بخش عمده‌ی رنج این پژوهش را می‌توان در شناسایی و گردآوری منابع داستانی دانست. نکته آخر این که شاید به نظر برسد که مفاهیم محض مطرح شده در بخش دوم، کتاب را صرفاً مناسب دانشجویان و پژوهشگران رشته ادبیات فارسی می‌گرداند، اما از بخش سوم به همراه مفاهیم کتاب، احتمالاً داستان نویسان جوان و خوانندگان جدی داستان را نیز جذب خواهد کرد.

باری باید زحمات آقایان دکتر نصرالله امامی، دکتر بهر و کار، دکتر محمد پارسا نسب و بیش از همه دکتر قدرت قاسمی پور را سپاس گویم که این کتاب را از نظر گذراندند و در اصلاح آن رهنمودهایی دقیق و راهگشا ارائه کردند. در پایان از پژوهشگر داستان معاصر، حسن میرعابدینی نیز تشکر می‌کنم که در مشاوره درباره‌ی منابع این کتاب یاری‌های فراوان از محضر ایشان جستیم.

آرش آذرپناه

دی ماه ۱۳۹۴